

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№93
(19283)

2019 чылдың
август 20
вторник

Хүннүн үнери — 05:10
Ажары — 19:55
Хүн дурту — 14:45

Садар өртээ хостуг 12+

«Азия төвүнде хөөмей» фестиваль

ЫДЫКТЫГ ОВААГА

Ш дугаар эртип турар «Азия төвүнде хөөмей» ү-делегей чергелиг фестивальдың эң-не кол чеглериниң бирээзи август 15-те «Алдын-так» турисчи комплекс чанында бедик тейге хөөмейжиңиң оваазын» дагыыр езулал болуп эрткен. Иа делегейниң аңгы-аңгы булуңнарындан келген стивальдың киржикчилери шупту киришкен. Сыгыт-хөөмейге тураскааткан чүдүлге демдээ хөөмейжиңиң оваазының» алдын согуну дээрже аттыга ген турар. Ооң утказы — аалчылар болгаш хөөмей-ыттың мөгейикчилери Оваадан хөөмей күүселдезин

өөренип алырының чөпшээрелин тускай езулал-биле дилеп алыры. Ол дээрже Тываның тускай ыл-гавыр демдээ — хөөмей-сыгытка тураскааткан бүгү делегейде бир дугаар болгаш кара-чаңгыс тураскаалдыр. Ынчангаш бо Овааны чылдың-на хөөмейжилер дагып турар.

Фестивальдың киржикчилери, янзы-бүрү чурттардан келген чурук тырттырыкчылары, журналистер, хөөмейниң мөгейикчилери ол черниң чурумалдыг бойдузун чарашсынып, сонуургап, Овааны долганып, магадап турдулар. Хүндүткелдиг хамывыс Лазо Монгуш саң салыр езулалдың утказын, хамнаар чоруктун төөгүзүн тайылбырлап, оттуң эзлерин хүндүлөп чемгерин чонга көргүскени дыка-ла солун болду. Ол ышкыш фестивальдың киржикчилериниң оруу ак болзун дээш, ак сүттү чажып, саң одунун

эззин чемгерип, дүңгүрүн соктап, овааны дээскиндир алгыш-йөрээлин салган.

Шак мындыг солун хемчегге бир дугаар кээп турар болгаш, эгезинден тура бүгү болган чүүлдерни дыка-ла сонуургаан мен. Кол езулалдан өске сонуургаан чүүлүм, мөөрейниң киржикчилери бодунуң күүседип чорууру хөөмей хевириниң демдээн кылган чагыларга кадак азып, тейлеп чалбарып турары болду. Ында тос аңгы чагының бажында хөөмейниң хевирлерин сиилбип кылган — хөөмей, каргыраа, сыгыт, борбаннадыр, эзеңгилээр, кунзат.

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүн медээлери

КАТ, МӨӨГҮ ЧЫЫЛДАЗЫ

Чеди-Хөл кожуунуң социал-политика килдизи август айда күзелдиг кижилерге, ылаңгыя ажил чок улуска тайга үнүп, кат, тоорук болгаш мөөгү чыып алырынга чөпшээрелди берген. Кожуунда «Өдөң-Шөл», «Калбак-Сай» болгаш «Улуг-Сай» деп черлерде элбээ-биле үнген көк-кат, инек-караа, честек-кат болгаш мөөгүнү чыып алыр эптиг органы тургускан. Ай эгезинден бо хүннерге чедир ниитизи-биле 2160 литр кат аймаан болгаш 500 литр мөөгүнү чурттакчы чон чыып ап, кышка белеткеп алган.

30 УЙНУКТУ ӨСТҮРГЕН

Тес-Хем кожуунда Делгер-оол болгаш Очур-Хөө Эртинелерниң өг-бүлөзи «Чылдың өг-бүлөзи» деп Бүгү-россия чергелиг мөөрейниң тиилекчилериниң аразынче киргенин ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызы дыңнадып турар. Үлегерлиг өг-бүлө 10 ажы-төлдү өстүрүп, кижизиткен 30 уйнукут, уйнуктарының уруглары безин 43 кижиле чедип турар. Хей ажы-төлдүг өг-бүлө — бодунуң чонунуң болгаш төрөл-бөлүүнүң езу-чаңчылдарын кадагалап камгалаары чугула айтырыг дээрзин ажы-төлүңге чагып-сургап чо-руур.

БАЙ-ТАЙГАНЫҢ ТАЖЫЗЫ

Бай-Тайга кожуунуң Н. Өлзей-оол аттыг Культа бажыңыга «Бай-Тайганың Тажызы-2019» деп мөөрей болган. Аңаа шупту 7 экер-эрлер киришкен. «Национал костюм», «Талант» болгаш «Интеллект» деп мөөрейлерниң түңнелинде, «Тажы» деп хүндүлүг атты Тываның күрүне университетиниң студентизи, Хемчик суурнуң чурттакчызы Аганак Кунзук чаалап алган. «Алдын Тажы» деп атты Кемеровонуң күрүне университетиниң студентизи, Шуй суурдан Кежик Дамбаштай база «Мөңгүн Тажы» деп атка Кызылда эмчи колледжизиниң сургуулу, Бай-Тал суурнуң төлээзи Алдар Дамыраң төлөптиг болганнар. Оон аңгыда, «Чиңгине тыва Тажы» деп хүндүлүг атты Н. Өлзей-оол аттыг Культа бажыңының ажилдакчызы Аян Кинин, «Уран талантылыг Тажы» Шуй суурдан Кон-Хор Уртунай ол ышкыш «Күчү-шыдалдыг Тажы» Кызылда суурда Көдээ культа бажыңының ажилдакчызы Кызыл-Кат Даржаа база «Көрүкчүлерниң үнелели» деп атты — Ээр-Хавак сумузуңда культа одааның ажилдакчызы Орлан Конгар-оолга тывыскан.

БУТ БӨМБҮҮНҮҢ МАРГЫЛДААЗЫ

Каа-Хем кожуунга Денис Дүлзүкейниң чырык адынга тураскааткан биче футбол маргылдаазы болган. Бо чылын Тес-Хемден — 1, Бай-Хаактан — 1, Кызылдан — 4, Сарыг-Септен — 8, Кундустугдан — 1, Көк-Хаактан — 1 шупту 16 команда киришкен. Түңнелинде, бирги черни Кызылдан «Найысылал» командазы бүзүрелдиги-биле чаалап алган. 2-ги шаңналга Сарыг-Септен «Браттар» командазы төлөптиг болган база үшкү черни Кызылда 55-ки даг-адыгжы бригаданың шериг албанныгларның командазы ээлээн. Бо эрткен маргылдааның эрттирикчилери тускай шаңналдарны база тывыскан. «Эң эки ойнакчы» деп шаңналга Кызылдың командазындан Сени-оол Буян, «Эң дээр хаалга камгалакчызы» (Вратарь) база-ла Кызылдың командазындан Айдың Монгуш, «Эң дээр камгалакчы» 55-ки даг-адыгжы бригадандан Арат Бадарчи база «Эң дээр халдакчы» Сарыг-Септиң командазындан Элбек Бүрбү болган. Тиилекчилерни акша шаңналдары болгаш хойлар-биле шаңнаан.

Чазак Даргазы социал четкилерде

ТООРУКТААРДА БИР ДЕМ-БИЛЕ

Чылдың-на тайга-таңдының хайырлаан байлаа – тоорук, кат-чимис, мөөгүнү чыып, артыкшылдыын саткаш, орулга-зы-биле уруг-дарыын школаже белеткеп чаңчыга берген өг-бүлелер эвээш эвес. Ындыг өг-бүлелерни деткип, тайга чедип алырынга дузалаарын ТР-ниң Чазак Даргазының даалгазы езугаар хамаарылгалыг удуртукчулар тодаргай ажилды чорудуп эгелээр. Ол дугайында Шолбан Кара-оол интернетте социал четкилерде база бижээн.

Август 18. «Сибирьде тоорук эвээш үнген дижи турар-дыр. Чүгле Тывада тоорук дүжүдү элбек болган. Ынчап барган таварылгада, тооруктуң дужаар өртүз улгады бээр барымдаа бар. Ооң-биле чергелештир, чер-чурттуларымга орулгалыг акша ажилдап алыр арга тургустунуп турар. Ынчангаш тоорук чыып, тайгаже үнүшкүннерни чаңгыс аайлап, бригадалар тургускаш, ылаңгыя боттары тайга чедер аргазы чок өг-бүлелерге тайганың байлаан чыып, ону орулгалыг саткаш, акша ажилдап алырынга дузалажыры чугула. Ол ышкаш тайгаже кайы хамаанчок үнүшкүннерни хыналдага ап, чоннуң тайгага айыыл чок чоруун хандылар ужурулгус бис. Шак ыңдыг сорулганы хамаарылгалыг даргаларга дагзырын ииштирпелдим».

ДАҢГЫРААН БЕРГЕН

Тыва Республиканың чонунуң айыыл чок чоруун, амыр-дыжын, хоойлуда айыттыг эргелерин камгалаар дээш, бодунга хүлээнген даңгыраан аныяк полиция ажилдакчылары берген. Хемчегиниң кол кир-жикчизи Шолбан Кара-оол ол дугайында социал четкилерге сеткилин үлежип, мынчаар бижээн:

Август 16. «Кижил амыдыралында даңгыракты бээр – улуг харысалга деп санаар мен. Ол ыдык харысалганы хажыт чокка күүседир – кижиниң арын-нүүрүнде. Тыва Республика Хүнүнүң байырым-ныг хемчеглериниң бирээзи – республиканың иштиги херектер албанында чаа ажилдап кирген аныяк ажилдакчыларның даңгыраан берген онзагай байырлалга бо хүн киржир аас-кежиктиг болдум. Төрүн чуртунуң, республиканың база чонунуң айыыл чок чоруун, амыр-дыжын, хоойлуда айыттыг эргелерин камгалаар дээш, бодунга харысалганы хүлээнген даңгыракты аныяк ажилдакчылардан хүлээп алыры – меңээ ийи дакпыр харысалга болду. Иштиги херектер албанының ажилдакчыларының ажил-албаны амыр-дыш чок, чымыштыг, харын-даа айыылдыг деп билер мен. Корум-чурум үрээшкүннерин болгаш кем-херек үлгедиглерин болдурбас, криминал-биле демисежир, чоннуң эргелерин камгалаар хей талалыг ажил-чорудулга полиция ажилдакчыларында онаашкан. Чүгле республиканың хоорай, суурларында эвес, а Россияның өске регионнарында эртип турар улуг хемчеглер үезинде корум-чурум камгалажыр даалганы тергип эки күөсеткен дугайында макталдыг бижиктер республиканың полиция ажилдакчыларының сыныш чок ажил-албанын бадыткап турар. Ажилче чаа кирген бо аныяктар арга-дуржулгалыг акыларының зрес-дидим чоруун, үлегер-чижээн эдерип, албан-хүлээлгелерин чедишкүннерлиг күүседир дээрзинге бүзүрээр мен. Оларны чедип алырда, ажилдың материал-техниктиг баазанын быжылгаар апар. Ынчангаш корум-чурум, хоойлу камгалалында тускай сорулгалыг даалгалар күүседир «Чаңнык» ротага сөөлгү үениң эң депшилгелиг дериг-херекселдерин бо хүн дамчытканын силерге сонургадуйн. Республиканың иштиги херектер албанының ажилдакчылары-биле кады мурнувуста ниити сорулгаларны чедип алыр бис. Иштиги херектер албанының амыр эвес ажил-ижинге чогаадыкчы эгелээшкүннерни, а чазак-чагырганың талазындан деткимчени көргүзерин аазадым».

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдүзүгү киригирин үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Ордени-биле шаңнаары болза:

Николай Антонович Крапивинни – «Энергострой» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин директору;

Эртин Аңгырович Манзайны – Эрзин кожунуң «Бай-Хөл» уксаажыдылга көдээ ажил-агыл бүдүрүлгө кооперативиниң удуртукчузу;

Борис Балчинович Салчакты – «Салчак» хөгжүмнүң чогаадыкчы лабораториязының удуртукчузу;

Сергей Васильевич Уюсовту – «Восток» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин чингине директору.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың август 9
№ 165

Шаңнаарының дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндөзүлгө тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле шаңнаары болза:

Василий Тульбаевич Артнаны – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Ашакпан Сарыгларович Дабакайны – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Любовь Васильевна Дорофеевны – Каа-Хем кожунуң Сарыг-Сеп суурнуң «Ю.А. Гагарин аттыг № 1 ниити өөредилге ортумак школы» ниити өөредилгениң муниципалдыг бюджет албан чериниң технология башкызы;

Валентина Бавыкпановна Койгунмайны – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Сергей Коңгарович Кунганы – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Маадыр-оол Мажаевич Моңгушту – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Валентина Яковлевна Неволлинаны – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Делег-оол Ом-Шыраповна Ооржакты – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Алексей Порамонович Петровту – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Матвей Тарачиевич Тожуну – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Галина Байтеевна Хомушкуну – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Шоома Васильевич Хууракты – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Мария Ивановна Якушеваны – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың август 7
№ 162

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агыл адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың көдээ ажил-агылының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Олег Сергеевич Өндүрге – Каа-Хем кожунуң «Бүрүн-Хем Аксы» көдээ ажил-агыл бүдүрүлгезиниң кооперативиниң даргазы.

Өөредилге адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Вера Анатольевна Бочкарёвага – Каа-Хем кожунуң Сарыг-Сеп суурнуң «Ю.А. Гагарин аттыг № 1 ниити өөредилге ортумак школы» ниити өөредилгениң муниципалдыг бюджет албан чериниң математика башкызы.

Культура адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Людмила Дамбаевна Лабага – Каа-Хем кожунуң «Төпчүткен библиотека системазы» культураның муниципалдыг бюджет албан чериниң директору.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың август 7
№ 160

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Ирина Викторовна Аширматованы – Би-Хем кожунуң «Марк Оюн аттыг культура болгаш дыштанылга төвү» культураның муниципалдыг бюджет албан чериниң директору;

Сергей Иванович Даваалайны – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Александра Ондуконна Достукту – Би-Хем кожунуң Аржаан суурда хууда дузалал ажил-агылының удуртукчузу;

Оксана Алексеевна Лакпаны – Каа-Хем кожунуң «Төпчүткен библиотека системазы» культураның муниципалдыг бюджет албан чериниң Бүрүн-Хем суурда салбырының эргелекчизи;

Светлана Васильевна Маадыны – Би-Хем кожунуң Хадың суурда хууда дузалал ажил-агылының удуртукчузу;

Людмила Петровна Малахованы – Би-Хем кожунуң культура адырының хоочуну;

Ольга Иннокентьевна Носкованы – Тыва Республиканың Каа-Хем кожунуң «Төпчүткен библиотека системазы» культураның муниципалдыг бюджет албан чериниң Бояровка суурда салбырының эргелекчизи;

Раиса Дуроповна Салчакты – Каа-Хем кожунуң «Төпчүткен библиотека системазы» культураның муниципалдыг бюджет албан чери – кожунуң төп библиотеканың национал чурт-шинчилел килдизиниң эргелекчизи;

Галина Санчад-ооловна Сендини – «Каа-Хем кожунуң төп эмнегези» Тыва Республиканың кадык камгалалының күрүнениң бюджет албан чериниң диш эмчизиниң эмчи сестразы;

Зоя Чимитовна Түлүштү – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың август 7
№ 161

«Тыва Республиканың Арзылаң мөгези» хүндүлүг атты К.Ю. Седен-оолга тыпсырының дугайында

Күш-культура болгаш спорттун хөгжүлдүзүгү ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың Арзылаң мөгези» хүндүлүг атты хуу сайгарлыкчы Ким Юрьевич Седен-оолга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың август 8
№ 163

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Кызыл кожунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн хүлээлгезинден хостаарының дугайында

№73/415-7 2019 чылдың август 19 Кызыл хоорай

Соңгулда комиссиязының составыга чурттап турар черинден депшиттирген Кызыл кожунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү Куулар Нина Александровнаның билдиришкенин сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де үнгөн №67-ФХ Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүн 6-гы пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Куулар Нина Александровнаны, 1956 чылда төрүттүнген, Кызыл кожунуң девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүнүнүн хүлээлгезинден хостаар.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Өвүр кожунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн хүлээлгезинден хостаарының дугайында

№73/416-7 2019 чылдың август 19 Кызыл хоорай

Соңгулда комиссиязының составыга чурттап турар черинден депшиттирген Өвүр кожунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү Куулар Айыраа Оруй-ооловнаның билдиришкенин сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де үнгөн №67-ФХ Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүн 1-ги кезээниң «к» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Куулар Айыраа Оруй-ооловнаны, 1976 чылда төрүттүнген, Өвүр кожунуң девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүнүнүн хүлээлгезинден хостаар.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

“Азия төвүндө хөөмей» фестиваль

ЫДЫКТЫГ ОВААГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва үндэтин культура төвүнүн уран чүүл удуртукчузу, Тываның улустун хөөмейжи, ТР-ниң алдарлыг артизи Андрей Монгуш хөөмейниң төөгүзүн, эртемчилдериниң дугайында солун тайылбырны кылган. Ол хүн шупту аалчыларга очулдурукчулап, тайылбыр кылын чорудуп турган ТР-ниң алдарлыг артизи Шон Куирк тывалап, орустап, англилеп башкарып эрттирип турарын көрүп келдим. Көргөн санымда-ла, мындыг онзагай кижиге бисте харын-даа бар-дыр деп өөрүп, чоргаарлан-дыр мен.

Аяс МОНГУШ.
Чуруктар Даян ДАНСЮРЮННУУ.

ХӨӨМЕЙНИҢ КАВАЙЫ

Август 16-да Арат шөлүңгө делегей чергелиг «Азия төвүндө хөөмей» III фестивалдың байырлыг ажыдышканы болган. Байырлыг парад-чыскаал мурнунда Хөөмей хүнүңгө тускаадып, Тыва үндэтин культура төвүнүн бирги директору, РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң алдарлыг кылдакчызы, Улустун хөөмейжизи Ангар-оол Борисович Ондарның тускаалыңга боодал чечектер салыр туулалды кылган.

Ол хүн найысылалдың аалчылары олгаш кызылчылар кайгамчык чараш парад көөр аас-кежиктиг болганар. Парадты аъттыг бөлүк баштаан Тываның сураглыг хөөмейжилери Горь Көшкендей, Андрей Монгуш, Идаш Барыңмаа дээш өскөлөр-даа, парнын соондан тыва эр кижиниң үш даан-мөөрейиниң киржикчилери – чадыгыларын, мөгелерни база чылчыларны көөрге чоргааранчыг-даа, лаштыр фестивалдың киржикчилери Кыдаттың, Японияның, Германияның, КШ-тың, Моолдун, Финляндияның, Францияның база Россияның хоорайландан төлээлер национал идик-хевин эткен, хөгжүм херекселдерин туткан өрүшкү-маңнайлыг кылаштагып эрттилер. Парадтың эң-не хөй санныг киржикчилери – тыва хөөмейжилер, хөгжүмчүлөр! Хөөмей чурту – Тыва деп үл оон-на көскү.

Байырлыг парад-чыскаалдың киржикчилерин ТР-ниң Чазааның Даргазы Солбан Кара-оол, ТР-ниң Чазааның даргазының оралакчызы Анатолий Дам-а-Хуурак база ТР-ниң культура сайыды Шолдон Тамдын уткуп хүлээп алган. Шолдон Кара-оол чаңгыс чер-чурттугларынга аалчыларга Хөөмей хүнү-биле

байыр чедиргеш:

— Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Тыва чоннун эрте-бурун шагдан тура сеткил-сагыжының хөөнү, уран-чаяалгазының сөңү, бойдус-биле туджунун херечизи дээрге – хөөмей-сыгыт-ла болгай. Хөөмей-сыгыт чаңгыланы бээр-ге, тыва кижиниң ишти-хөңнү сергеп, күш-дамыры долуп, хей-аады көдүрлү бээр. Бистиң өөрүшкүвүс, аас-кежиивис, кударалывыс, муңчуккан бодалдарывыс, чоргааралывыс-даа хөөмейниң янзы-бүрү хевирлеринде сиңиккен.

Делегейниң делгемнерин, янзы-бүрү чоннарны кайгаткан хөөмейивистин ачызында бистиң чер-чуртувусту улустанып-билип алган, тайга-сыннары, хову-шөлдер, арга-эзимнери, кайгамчыктыг бойдус чурумалында дешкилешкен малдарының дуюунун даажы кулакка

дыңналып келир. Хөөмей дээрге хостуг куштуң ужудуу дег чоргаар, делгем, чараш. Ынчангаш, Тыва Республикавыста кайы-даа чонда чок Хөөмей хүнүн таварыштыр байырымны чедирип тур мен. Делегей чергелиг «Азияның төвүндө хөөмей» шуулганны диңмиттиг ажыдып, аалчыларывыс уткуп хүлээп алдывыс. Хөөмейниң хуулгаазын чажыттарын биллип алыр дээш бөмбүрзектиң кайы-даа булуңундан улустар четтикпейн кээп турарын көрдүвүс.

Хүндүткелдиг аалчыларывыс! Силерни бистиң ак-көк дээрлиг Тывавысче, найыралдыг улус-чоннуг чуртувусче чалап тур бис! Кирип моорлаңар! Хөөмейивис делегейге делгерезин! Тыва чер-чуртувустуң сайзыралыңа улуг авыралын чедирзин деп йөрээп тур мен! Курай, курай, курай! – дээш, фестивальды

ажыттыңан деп чарлаан.

Каргыраа, хөөмей, сыгытка тураскааткан театржыткан кончук чараш оюн-көргүзүг база Тыва национал оркестрнин хөгжүмчүлериниң концерти-биле байырлыг ажыдышканын уламчылаан.

Бо делегей чергелиг улуг фестивалды 2015 чылдан бээр Тываның сураглыг хөөмейжизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Шон Куирк тывалап, орустап, англилеп башкарып эрттирип турарын көрүп келдим. Көргөн санымда-ла, мындыг онзагай кижиге бисте харын-даа бар-дыр деп өөрүп, чоргаарлан-дыр мен.

Фестивальдың бир киржикчизи япон кыс Фумико Вада-биле чугаалаштым. Ол Японияның Киото хоорайдан келген, Тывада ийи дугаар кээп турар болду. 2003 чылда Японияга тыва хөөмейжилер Откун Достай, Валерий Монгуш, Владимир Сарыглар, Мөңгүн-оол Ондар кээп чорда, оларның хөөмей-сыгыдын дыңнааш, ола хевээр хөөмейни сонуургап эгелзэн. Ол хөөмейден аңгыда, тыва хөгжүм херекселдеринге база ойнаар. Ам бо фестивалга игилге ойнаар болду. “Алаш” бөлүү база Тываның улустун хөөмейжизи Андрей Монгуш ооң өңүктери дээрзин ол чугаалады.

Фестивальдың бир хүндүлүг аалчызы, Моолдун Баян-Өлгий аймаандан, Цэнгэл чурттуг, Моолдун национал телевидениезинин “Моолдун медээлери” дамчыдылганың редактору Иргед Чимэддорж оглу Ганзориг (тыва дылче очулдураарга Каң-Сорук) 6 хөөмейжи эдертип келгенин дыңнатты. Ол дээрге Хомду аймактың хөгжүм-шии театрының артистери база “Чаңгыр” бөлүүнүн хөөмейжилери-дир. Моол хөөмей Хомду аймааның Чандымын сумуздан укталган, ол сумудан хөй хөөмейжилер үнүп турар дээрзин ол чугаалады.

Хөөмейниң кавайыңа үш хүн уламчылаар фестивалды август 19-та түңнээр. Киржикчилерге улуг чедишкиннерни күзеп каалы.

Алдынай АРАКЧАА.

Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Кызыл кожуунуң Наадымы

АЖЫЛ-ИШЧИ МАЛЧЫННАРНЫҢ
БАЙЫРЛАЛЫ

Эрткен дыштаныр хүннерде, август 15, 16-да, Кызыл кожуун малчынарының чымыштыг ажы-ижин түңнөп, Наадым байырлалын эрттиргеннер. Каа-Хем суурнуң девискээринде хем кыдында хөлбөң ногаан шыкка Кара-Хаак, Сукпак, Элегес-Аксы, Шамбалыг, Кур-Чер суурларның төлээлери кидис өглерин типкен.

Кызыл кожуунуң улуг-биче чону стадионга шупту демнии-биле чыгып кээп, Наадымны улам-на аян-шинчи кирип, каастап турганнар. Чарлакчылар өткүт үннери-биле байырлыг чыскаалда сумуларның төлээлерин таныштырган.

Кызыл кожуунуң ажил-ишчи чонунга ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Аяс Мөңгө, көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы Айдың Дун, Дээди Хуралдың депутаты Радислав Наважал, кожуунуң чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Артыш Сат олар байыр чедирип, ам-даа бурунгаар депшилгелиг ажилдаарын кожуунуң ажил-ишчи чонунга күззэннер. Байырлалга ТР-ниң Чазааның, Дээди Хуралдың, Көдээ ажил-агый яамызының, кожуун чагыргазының хүндүлел бижиктерин кожуунуң мурнакчыларына, хоочуннарына тывыскаан. Каа-Хем суурнуң чагыргазының даргазы Юрий Ананьинге, муңчу малчын Стай-оол Ондарга, Чербиден арат-фермер Салбакай Күжүгетке, Эзрбектен Амир Дамбырага, Элегес-Аксыдан Белек Монгушка, көдээ ажил-агыйның хоочуннары Баян-Колдан Зоя Бабыкайга, Терлиг-Хаядан Светлана Байкарага, Шамбалыгдан Белек-оол Донгакка, мурнакчылар Чербиден Зоя Анарат, Кара-Хаактан Алдын-оол Монгушка, база Марий-оол Дондукка, Мария Дүрбүлекке, Биче-оол Амартага, Наталья Фасхутдиновага болгаш өскелерге-даа.

Ногаан ортулукка байырлалдың солун мөөрейлериниң бирээзи — «Күш-ажылчы чонга алдар» деп уран чүлдүң көргүзүүн он сумунуң уран талантылыгылары бараалгаткан. Сураглыг композитор Владимир Серен баштаан шийтекчилерниң түңнээни-биле, Кур-Чер суурнуң чогадыкчы коллективи тиилээш, 10000 рубль-биле шаңнатканнар. Ийги черни Сукпак суурнуң салым-чаяанныгылары алган (5 муң рубль), үшкүзүн Элегес-Аксының орус, тыва чурттакчылары төлөптүг бо-

луп, 4 муң рубльди шаңналга алган. Каа-Хем суурнуң, Эзрбектин, Баян-Колдун, Шамбалыгның төлээлери база акша шаңналдарына төлөптүг болган. Ол-ла байырлал үезинде «Алдын дүк» мөөрейин база эрттиргеннер. Аңаа Каа-Хем суурдан, Терлиг-Хая, Баян-Кол, Кара-Хаак, Сукпак, Черби, Кур-Чер, Эзрбектен он сес шеверлер боттарының даарап кылган идик-хевин, сүй белектерин делгеп салган. «Национал езу-чаңчыл» деп тускай шаңналга С. Хүрөң-оол биле С. Ондар төлөптүг болду. «Кожуунуң таныштырылгасына» С. Сарылар, А. Монгуш, А. Березкина, Н. Венгер («Хөй талалыг этниктиг культура»), Ч. Ондар («Уруглар идик-хевин»), А. Мортуй-оол («Национал бөрт») олар тускай ажилдарын таныштырганнар. База сүй белектерни шеверлээн С. Ондар, М. Монгуш, Е. Өпей-оол олар база шаңнатканнар.

Кожуун Наадымында сүттен, зыттен белеткээн аш-чемни болгаш эм ояттарны сумуларның төлээлери делгеп салдылар. Чербиден Ольга Хертек эм ояттардан янзы-бүрү шайларны хайындырып, сүттен каш янзы чемни база кылып алгаш келген. Эзрбектен «Сайыр» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң төлээлери Роза Ондар, Тамара Чамзын ужа-төштү, сүттен аш-чемин делгээннер. Элегес-Аксының орус, тыва төлээлери демнии кончуг база-ла боттарының болбаазы-

радып кылган аш-чемин эккеп салган. Ол ышкаш кожуунуң өске-даа суурлары делгелгеге идепкейлиг киришкеннер.

Кожуун Наадымынга турскааткан аныяктар аразына хол бөмбүүнге маргылдаа солун эрткен. Ийи хүн үргүлчүлээн оюнга Кара-Хаактың командасы тиилээн, ийиги черни Каа-Хем суурда «Авырга» уругларның спорт школазының төлээлери, үшкү черни сукпакчылар чаалап алганнар. «Эң эки халдакчы» дээш Кара-Хаактан Чиңгис Сегбе, «Эң эки камгалакчы» дээш Сукпактан Шеңне Хертек база Чиңгис Таргын оларга тускай шаңналдарны тывыскаан.

Улаштыр даш көдүреринге шыырак оолдар кончуг идепкейлиин көргүскөн. 156 кил аар дашты сураглыг мөге Сайын-Белек Түлүш көдүргөш, тиилээн. Ийиги черге Моолдан аалчы Цендаюш, үшкү черге Начын Монгуш төлөптүг-биле шаңнаттылар. Оон аңгыда, шыдыраа маргылдаазы база

солун эрткен. Авырга аттыг уругларның спорт школазына болган шыдыраа оюнунга Чадаанадан Ужар Монгуш кымга-даа уттурбайн тиилээн, ийиги черде Тер-Хөлдөн Экер-оол Манчын, үшкүзүн Кызыл хоорайдан Херел Сандай-оол чаалап ап, шылгарааннар. Бо маргылдаага школачылар аразына эки түңнелдерни

көргүскөн Дамба-Доржу Тюлюшту, херэ-жен улус аразына Белек Тамдынны, хоочуннардан Кызыл-оол Люндушту онзалап демдеглээн. База бир солун оюннарның бирээзи, аңчылар аразына боо адарына мөөрей болган. Муң метр хемчээлге чедир кара адарына Иван Оюн тиилээн, Сергей Бабин — ийиги, Артыш Ховалыг үшкү шаңналдыг черге төлөптүг болду. Маңаа аңчылар ажил-агыйның талазы-биле арга-дуржулгалыг аңчылар чыылган. Кызыл кожуунуң дерт аңчызы малчын коданнарже халдап турган алды бөрүнү узуткаан база ол хүн дыңнаткан. Оон Баян-Колдан Виктория Биче-оолду хемге бичии уругну камгалааны дээш шаңнаан.

Наадым байырлалының эң солун кезээ тыва хүрештин адаан-мөөрейин улуг-биче чон четтикпейн манап турган. Аңаа мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг мөге оолдар аразында Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүш шылгарааш, шүтүп үнгөн, үжүүр былаашкан мөге Моолдун төлээзи Оргилболд, үшкү-дөрткү черни шаңналдарын Чаан мөге Эрес Кара-Сал биле Чаа-Хөлдөн аныяк мөге Артыш Монгуш аразында үлөшкөн.

Кызыл кожуунуң Наадымында эрттирген хемчеглериниң бир тускай болганын демдеглээри чугула деп бодаар мен. Чонга байыр чедирип келген удуртукчулар боттарының үзел-бодалдарын база чугалап турганнар.

Виталий Бартына-Сады, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты: «Кызыл кожуунуң хөгжүп турары каракка көскү, оруктар чаарттынып турар, чуртталга бажыңнары туттунган, чурттакчы чонунуң

саны өскөн, өскүс уруглар чаа бажыңнар-биле хандыртылган дээш өске-даа чижектерни кирип болур. Наадым болуп турар бо ногаан ортулукта стадионну база чаартып кылган, оон чанында тергелиг халдыр каалама орук чаттылган. Ажил-ишчи кызымаккай чон боттарының малын малдап, өстүрүп чорууру база мактанчы. Черле ынчаш, чуртталга экижип келген, хоорай, суурларның сайзырап, эки талаже эргилип турар апарганы онзагай».

Эртин Монгуш, Кара-Хаак суурнуң чагырга даргазы: «Бистиң Кара-Хаак суур чылдан чылче хөгжүп орат. Суму 1600 чурттакчылыг, шупту мал-маганын болгаш

огород ажил-агыйн кылып чоруур. Кызыл хоорай биле аразында көвүргүнү кылганы, Тыва Чазактың ажилдап кылган төлөвилелдериниң боттандырылгасының көскү херечизи. Черле ынчаш өске-даа губернатор төлөвилелдериниң боттанылгасы эки чоруп турар. Наадым байырлалында кидис өгнү тип, чонга сонугаттывыс, сезен ажыг харлыг хоочуннарывысты эдиртип алгаш, байырлап турбис. Мөөрейлерге шуптузунга идепкейлиг кириштивис. Ажил-ишчи малчыннар, кызымаккай ногаажылар бистиң суурда хөй, оларны онзалап демдеглөп, шаңнап турары эки-дир».

Андрей Янчат, Кур-Чер суурнуң чагырга даргазы: «Бистиң суурда кызымаккай сайгарлыкчылар, малчыннар боттарының ажил-агыйын бурунгаар хөгжүдүп чоруурлар. Муң алды чүс ажыг чурттакчылыг суурувустун кол-ла ажылы — мал тудары, тарылга ажылы чамдыктары биче бүдүрүлгелерлиг. Тараажылар, ногаажылар база бистиң суурнуң чурттакчылары боттарының шаа-биле картофель, ногаазын тарып ап турар. Оон ыңай, «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Инек — чемгерикчи малым» төлөвилелдер амыдыралда боттанып, аныяк малчыннар кызымаккай ажилдап турар».

Ажил-ишчи чоннуң Наадым байырлалы Кызыл кожуунга солун болгаш бедик деңнелге эрткенин оон киржикчилери түңнөп тараан.

Ася ТҮЛҮШ

Авторнуң тырттырган
чуруктары

Республика хүнүндө "Хүреш" стадионунга

НАЧЫН МӨГЕ АДЫН
БАДЫТКААН

Август 15-те Тыва Республика байырлалының хүнүндө Тываның Баштыңының Кубогу дээш "Хүреш" стадионунга болган тыва хүреш маргылаарына ниитизи-биле 73 мөге киришкен. Адуунда шупту аныяк-шыырак 1993-1996 чылдарда төрүттүнген мөгелер аразында Тываның мөгелери Эрес Кара-Сал болгаш Сайын-Белек Тютюш, Арзылаң мөге Седен-Очур Кара-Сал, чын мөгелер Одай Алдын-Сай, Айдың Монгуш, ышкаш кожуун Чааннары Ондар Сергелен, Нам-Мерген Ооржак, Караа Алаңгы база кожавыс ол күрүнеден аймактың Чаан мөгези Түмэн, ылаң мөгези Оргилболд, аймактың Начыны Аюш болгаш аймактың Хартыга мөгелери Мөнх база Мөнх Эрдене, ол ышкаш бо чылын 2-де болган тыва хүреш маргылдаазына түпүгүгү УВС аймактың Чаан мөгези Аззая Тендорж база бар болганы бо адаан-мөөрейни солун болгаш чижилгелиг болдурган.

Бирги салыгда Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Тютюш, моол мөгелер-биле хүрешпейн чыткаш-ла, кожуундан шыырак мөге Сайдаш Монгушка аржы бээр, тыва хүрештиң мөгейкичлери саарык човап, дүвүрөп олурган. Ынчанмастың аргазы Сайдаш ат-сураглыг мөгелери бо-ла октаптар, кадында езулуг "беш мөгелиг, алды аргалыг" деп талап болур хөй арга-хорганы билер мөгелерниң ээзи. Тудушка азы дөрт хончуга келгеш, "чажы" деп аргазын хенертен кылыпкаш, алдар-аттыг елери октаптарын тыва хүрештиң мөгейкичлери билер. Ындыг-даа бол, арга-дуржулгалыг Чаан Сайын-Белек Тютюш эгин бажындан чая "шаап-азы чая тудуптар арганы кылгаш, бодунуң оонап алган.

Баштайгы салыгларда-ла чеден ажыг мөгелерниң ындан республика чергелиг база кожуун чергелиг пиндектерниң шилиндертери" шылгарып үнүп кел-Бирги салыг соонда, мөгелерниң саны саарык-ы бээр, 32-же кирер эрге дээш "мугурлаашкын" ээн. Аңаа келген аалчы мөгелеривис — аймактың ыны Ценд Аюш биле аймактың Хартыгазы Баян х таварышкан. Түңнелинде, доза тептер арганы глааш, Моол күрүнениң аймактың Хартыга мөгези Мөнх үжөн ийиже кирип келген.

Эл-ла мугурлаашкын хүрешке Сүт-Хөлдөн аныяк Артыш Ооржак бо чылын май 2-де "Хүреш" стадионунга болган хүрешке шүүлген моол мөге аймактың Чаан мөгези Аззая Тувдендорж-биле им сегиржип ап, халдап, аңгы-аңгы арга-хорганы ырын оралдажып чоруп тургаш, буттааш, октап. Оон эгелээш-ле, моол мөгелер тыва мөгелерге й-улай октаткан. 32-ге Тываның Начын мөгези Хемден Айдың Монгуш Моолдун аймак Чааны эни база Тываның Начын мөгези Өвүрнүң төлээзи Ай Алдын-Сай аймактың Хартыга мөгези Баян Охтү, Сүт-Хөлдүн мөгези Начын-Мерген Ооржак Олдун аймак Арзылаңы Оргилболдту чараш ар-арны ажыглааш, арыг октаан соонда, ам чаңгыс мөге аймактың Хартыгазы Мөнх Эрдене арткан. аның Арзылаң мөгези Седен-Очур Кара-Сал 16 е аразына моол мөгени октааш, тыва хүрештиң еийкичлерииниң сагыш-сеткилин оожургадып, ткен деп болур.

16 шыырак мөге аразынче эң аныяк мөге, Улуг-ден 19 харлыг Балдаң Сайын, Улуг-Хем кожуунуң эзи 21 харлыг Сандан Демир-Хая, Чөөн-Хемчик уундан 24 харлыг Айдың Монгуш база Кызыл уунуң 25 харлыг мөгези Иргит Байслу база 28 лыг Иргит Сайын алдар-аттыг улуг мөге акыла-биле кап-шак сегиржип сеске кирер эрге дээш исешкен. Ынчалза-даа тарының онагларын аның Чаан мөгелери Эрес Кара-Сал, Сайын-Белек Тютюш, Начын мөге, Хемниң төлээзи Айдың Монгуш, Сүт-Хөлдөн Кай-оол Ондар, Өвүрден аның Начын мөгези Ай Алдын-Сай болгаш Нам-Хемчиктен Сергелен дар ажып алгаш, 8 мөге азынче киргеннер.

Сеске Тываның 2 Чаан эзинге база Арзылаң гаш Начын мөгезинге чедер мөге чок болган. ангаш 4 мөге аразына Эрес Кара-Сал Сергелен дарга, Сайын-Белек Тютюш Айдың Монгушка барышкан. Чаан мөге

Сүт-Хөлдүн төлээзи Эрес Кара-Сал кожуун чергелиг Чаан мөге Ондар Сергеленни октаптып болурунга кым-даа дадагалзаваан деп болур. А Начын мөге Айдың Монгуш Чаан мөге Сайын-Белек Тютюштү черже бадрыптарын кым-даа манаваан. Эгезинде Чаан мөгеге октап алыр эптиг арга, тудуш кирип кээп турган. Бир удаа Чаан мөге Начын мөгени ойтур идип чорудуптарга, Айдың Монгуш эрес-кашпагайы-биле алдырбайн барган деп болур. Ынчалза-даа түңнел ужуражылга, сегиржип алышкын дээш демисежир эрге бо удаада Начын мөге Айдың Монгушке чайлы берген Сайын-Белек Тютюш аай-дедир хончулашкан соонда, октадыпкан.

Ам ийи шыырак мөге арткан. Маңаа Чаан мөге Эрес Кара-Сал шүглүп үнеринге тыва хүрештиң мөгейкичлери бүзүрелдиг олурган. Езулуг-ла "мөгениң майы кадырык" деп үлегер домак бадрык-каттынып, Чаан мөге Эрес Кара-Сал эгин бажындан туткаш, чедип кааптар арганы ажыглап чыдырда, Начын мөге Айдың Монгуш бир буду-биле Эрес Кара-Салдың оң талакы будундан илбектеп чоруй, ойтур тепкеш ужургаш, шүүл каан.

Тываның Баштыңының Кубогу дээш болган тыва хүрештиң адаан-мөөрейинге Тываның Начын мөгези Айдың Монгуш Моолдун аймак Чааны Түмэни, Тываның Чаан мөгелери Эрес Кара-Сал база Сайын-Белек Тютюштү — хары угда үш алдар-аттыг болгаш шыырак мөгелери октааш, тыва хүрештиң мөгейкичлери кайгаткан. Тываның Начын мөгезиниң хүреш соонда, журналистерге интервью берген үзүндө чугаазы-биле алырга, Наадым хүрежинге Тываның Күчүтен мөгези Аяс Монгушка октаткан соонда-ла, белеткелин шыңгырадып эгелээн. Ынчангаш хүреш үзүндө удур аргаларны кылырынче база онза кичээнгейни угландырган.

Бо эрткен хүрештиң шаңналдары база шыырак болган. Шүүлген мөге 200 муң, үжүрлөшкен мөге 100 муң база үшкү-дөрткү шаңналдыг чер дээш 50 муң, 5-ки, 8-ки шаңналдыг черлерге кирген мөгелер 25-25 муң рубль-биле шаңнаткан.

2 неделя бурунгаар, август эгезинде болган тыва хүреш маргылдаазына моол мөгелер шүүл каарга, хомудаксап олурган тыва хүрештиң мөгейкичлери бо эрткен хүрештиң соонда, сеткил-сагыжы оожурган, дыштанып, "кужуру ханган" тарап чанган дээр болза, хөөредиг чок.

Мерген ОНДАР.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруктары.

КАМГАЛАКЧЫНЫҢ
МӨГЕЗИ ШҮҮЛГЕН

Август 14-те Хүреш стадионунга Наадымга турас-кааткан чылдың эртер 18 харга чедир аныяк мөгелер аразына хүреш болуп эрткен. Ниитизи-биле 147 мөге адын бижиткеш, шөлче содагланып үнүп келген. Бо чылын чүгле Эрзин кожуундан безин 38 мөге хүрежип келгени солун болуп, аныяктар аразында хүрештиң сайзыралы чылдан чылче бедип турарын бадыткаан.

Ол хүн хүрежип келген шупту аныяк мөгелерниң белеткели шыырак дээрзи хүреш үзүндө эскертингир болду. Бо хүреште улустуң кичээнгейин хаара туткан база бир солун чүүл, Тыва Республиканың алдарлыг артизи, хөйге билдингир чораан ыраажы, амгы үеде аравыста чок Аяс Данзырынның оглу Айыс бо хүрешке киришкен.

Хүреш-даа солун болгаш дүрген эрткен. Ында кижии кай-гаар чүве чок. Аныяктар шалыпкын болгаш бот-боттарын манажып турбас, халдап кирер-ле...

Хүреш үзүндө Тываның Арзылаң мөгези Седен-Очур Кара-Салдан каш айтырылгар салыр аргалыг болдум.

— Экии, Седен-Очур Павлович, бо хүреште аныяк мөгелерниң белеткели кандыг ышкаш-тыр?

— Экии, Тыва хүреш федерациязы болгаш Спорт яамызы элээди оолдар аразында хүрешти улуг мөгелер аразында хүреш-биле чергелештир ай санында эрттирип турар. Организакчылар, судьялар база бис, хүрешке хамаарылгалыг улус, кол кордакчыларны баш бурунгаар билип олур бис. «Алдар» спорт клубтуң мөгелери шыырак

хүрежип тур. Черле ынчаш, сөөлгү үеде ол клубтан үнген мөгелерниң шыырак болуп турарын эскерип тур мен. Бо хүрештиң түңнелинде, мөгелер «Элээди Арзылаң», «Эзир», «Начын» хүндүлүг аттарны алыр.

— Бо эртип турар хүреште чүнү онзагайлап дем-деглеп болур силер?

— Бо хүреште-даа, черле ниитизи-биле сөөлгү үеде адааннажылга шыырак апарган-дыр. Моон соонда бо аныяк мөгелер улуг мөгелер аразынче кирер апаар. Солун чүве дээр, Улуг-Хем кожуунуң мөгелери шыырак хүрежип тур. Оларның тренер башкызы Монгуш Камгалакчының күженишкенин ажалының түңнели деп билип тур мен.

— Аныяк мөгелерге чүнү күзеп болур силер?

— Тыва хүрешке эки хүрежир болза, хостуг хүреш, сумо, дзюдо дээн ышкаш өске хүрештерге база чедиш-кинниг болур. Тыва хүреш үндэзин хүреш бооп турар деп чугаалаар апаар. Өөрүнчүг чүүл, аныяк мөгелер немежип турар-дыр. Ынчангаш аныяк мөгелерге хүрежин салбазын күзээр-дир мен.

Тывада база бир билдингир мөге акывыс Седен-Очур Кара-Салдың күзээшкенинге, катчып, бодум база хүрешти сонуургап чоруур болгаш тыва хүрештиң аргаларын эки билер болза-ла, шынап-ла, өске хүрештерге чедишкениг болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Бо удаада хүреш мөгейкичлерииниң манап чаңчыкканы кол кордакчылар шыырак 8 мөге аразынче кирбейн бар-дылар, ол дээр: Сайын-Белек Семис-Оол, Доржукай Донгак, Чимит Дүвендей, Чингис Куулар, Экер Ижи, Найыр Натпит.

Чидиг сегиржип алышкыннарның түңнелинде 8 шыырак мөге аразынче Айсан Кошкар-Оол, Ай-Херел Монгуш, Аян Куржеп, Соруктуг Калинин-оол, Бады-Маадыр Самдан, Ценд-Аюш Монгуш, Түмэн Куулар, Буяңды Болат олар кирдилер. Түңнел ужуражылгага Улуг-Хемниң аныяк мөгези Бады-Маадыр Самдан Начын мөге Күзечи Кууларның дуңмазы Түмэн Кууларны октааш, шүүлгеш, «Элээди Арзылаң» деп хүндүлүг атка төлөптиг болган.

Аяс МОНГУШ.

Чурук Даян ДАНСЮРЮННУУ.

Россияның Маадыры

ЧОНУВУСТУҢ ТӨЛЕПТИГ ООЛДАРЫ

Кижидеп чүве элдептиг, бичии-
ле сегереп келгеш, эрткен оруун
– түрөп чораан үелерин уттуп алып.
Амыдырал ала-чайгаар эки тала
зынче өскерли бербес болгай, ону
чедип алырда, борбак башты «шыы-
ладыр» ажилдадыр, улуг күштү
үндүрөп апаар. Улус-чонну ажил-ишке
эвилдеп, кижилерниң бүзүрелин
чаалап алыры база амыр звес-ле
болгай. Харын-даа, аас-кежик болуп,
бистиң Россия деп калбак, делгем
чуртувус «бажы шыылаар», мерген
угаанныг баштыңнарлыг болган-дыр
бис. Үезинде езулуг шын шилилде
кылдынган-дыр. Ол кымнарыл дээрге
Россия Федерациязының Президен-
ти Владимир Владимирович Путин
база чоргаарланып чоруур чаңгыс
чер-чурттуувус Сергей Күжүгетович
Шойгу олар-дыр.

2000 чылдың Чаа чылын сактып олур мен. Он ийи шак чедип орда, чурттуң Баштыңы – Президент чонга Чаа чылдың байырын чедирер чаңчыл. Борис Николаевич Ельциннің ынчангы байыр чедиришкени төөгүдө арткан, чүгө дize байыр чедирбишаан, чурттакчы чоннуң манавааны медээни ол дыңнаткаш, кадыкшыл байдалының аайы-биле эргедураалын Владимир Путинге дамчыдып турарын дыңнаткан. Бөдүүн чон Путинни таныыр эвес, кайгап-даа ханмаан. Ынчалза-даа Борис Николаевичке бүзүрээр болгаш, анаа бир кижини ол орнунга арттырбас-тыр ийин дээрзин билип турган. Ол хүнден эгелзэш бөгүнге чедир В.В. Путинни, ооң ажыл-чорудулгазын эки танып, билип, ооң удуртулгазы-биле амыдырал-чурттап чор бис. Езулуг-ла кижизиг, төлөптилгернің төлөптиин Борис Николаевич бодуңуң орнунга сүмелзэн. Владимир Владимирович Россияның адын делегейге бедии-биле көдүргөн! Чурттакчы чоннуң амыдыралын ол экижидип шыдаан. Бөгүн Россия делегейде эң күштүг чурттарның санынче кирген. Президентивис чиик адак, четпес-барбас чери-даа чок. Бөмбүрзекте эң хүндүткелдиг кижилернің бирээзи. Ооң алдар, кадыы дээш, өрү тейлевес аргавис чок.

Баштыкчывыс ачызында амыдырал-чуртталгавыс чырык, чаагай, ажил-иштиг, өзүп-сайзыраар аас-кежиктиг чурттап чор бис ышкажыл. Ие капитал-аныяк аваларга, өг-бүлелерге канчаар-даа аажок улуг деткимче дээрзин чугаалап-даа канчаар. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге туруп көрбээн кичизнгей, хүндүткелди Президент көргүзүп турар. Экономика, культура, спорт, өөредилге, медицина – бүгү талалыг угланышышкыннарда чуртувус чедиишкынниг хөгжүп орав-дыр. Ынчангаш бүгү делегейде Россияның ады калбарган, Россияны янзы-бүрү чурттар хүндүлээр, дыңнаар, ооң-биле дугуржур апарганы өөрүнчүг. Чырык чер кырында кандыг бай-шыырак, бедик хөгжүлделиг чурттарны чок дээр! Оларның аразындан Россияга 2018 чылда бут бөмбүүнүң делегей чергелиг чемпионанын эрттирер эргени тывысканы, ону кайгамчык бедик деңгелге эрттиргени – Россияга алдар болгаш чоргаарал.

«Евровидение» ыры мөөрейин ап көрөзелиңер. Каш чыл бурунгаар Россияга үнүн бээр чурттар ховар турган болгай, ынчан бистиң ыраажыларывысты Европаның дээр дээн ыраажыларының санынче безин чоокшулатпас-даа турду. Амгы үедө Россия дээш үнүн бээр чурттар эндерилген, бистиң ыраажыларывыс тиелекчилерниң мурунку

одурунда! Бистиң Тывадан школачы ыраажы оол Денберел Ооржак уда-
вас бичии уругларның «Евровидение-
зинге» киржир деп сураан дыңнааш,
республикавыстың чону ону четтикпейн
манап турар. Төп телевидениениң «Ты су-
пер!» ыры мөөрейиниң тиилекчизи оглу-
вуска чедишкиннерине күзеп, Россияның
адын телептии-биле төлээлэрин алгап-
йөрзөп, өрү тейлеп чоруулунар.

Делегейде политиктиг байдалдын аайы-биле шаптараазынар турза-даа, Россияның чөптүг чорук, эп-найырал, тайбың амыдырал дээш чүткүлүн бөмбүрзектиң чону медегереп биле берген, а бистиң ыраажылар ылап онзагай салым-чаяанныг кижилер дээрзинге херек кырында бүзүрөп, үнүн берип турар апарган. Россия делегейниң кайы-даа булунунда айыыл-халапка, дайын-чаа, аш-чутка таварышкан чурттарга дузadetкимчезин көргүзүп, акы-дунмалышкы чоруктуң хоойлу-дүрүмүн бүзүрелди-биле сагып турар. Кижилерниң хостуг чоруу, чөптүг чорук дээш туржурунга Россия кезээде белен. Бо бүгү бистиң Президентивис Владимир Владимирович Путинниң шынныг удуртулгазының ачызы-дыр. Ооң мерген угаанныын, бедик культуруун, кижизиг бөдүүнүн бүгүдө магадаар.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң эң бүүрелдиг кижилериниң бирээзи – бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус, Россияның Маадыры Сергей Күжүгетови, Шойгу, Борис Николаевич Ельцинниң удуртулгасындан бээр бөгүнгө чедир Чазак кежигүнү болуп арткан дың чаңгыс сайыт. Аңаа канчап чоргаарланмас бис. Кайда байдал нарын, берге болу бергендир, Владимир Владимирович ону ынаар чорударын эскерип турар бис. Төөгүдө туруп көрбээн яамыны ол тургускан – Онза байдалдар яамызы – ОБЯ тургустунуп келгеш-ле, РФ-тиң Чазааның эң чугула болгаш ат-алдарлыг яамызы апарып, кылбааны чок. А Сергей Күжүгетович боду Россияның Маадыры атты алганы хөйүнү чугаалап турар. Делегейниң кайы-даа чуртунда чер шимчээшкени, үер, өрт болгаш өске-даа бойдустан айыыл-халавы болганда, Россияның камгалакчылары бир дугаарында ачы-дузанын сүмөлөп, барып четкеш дузалажып турарын телевидениеден доктаамал көрүп болур.

Бөгүн С.К. Шойгу РФ-тиң камгалап сайды. Оон аңгыда Россияның кайыдаа регионунун айыл чок чорун бо яамының кичээнгейинде дээрзи чугаажок. Бо хуннерде Красноярск крайда, Иркутск облазында, Бурятияда улуг өрттерни өжүреринге, Хабаровск крайда болгаш Иркутск облазында хоорай,

суурларда үер-чайыкты чавырылды-
рарыга РФ-тиң Камгалал яамызының
шериг кезектериниң кирип турар үлүг-
хуузу канчаар-даа аажок улуг. Камгалал
сайыды россияжи шеригниң тайбың
мөөрейлерин деткип, шеригниң бүгү
кезектериниң хандырылгазы, чепсег-
ленишкени, арга-шинээ бедик болзун
дээш, янзы-бүрү деңнелдин делегей
чергелиг шеригжи-спортчу маргылдаа-
ларны организаптап чаңчыккан. Ооң бир
чижээ – бистиң Тывада чылдың-на эртип
турар шериг авторалли маргылдаазы.
Аңаа 55 дугаар мото-адыгжи бригадада
тыва солдар база кирип, билиг-мерге-
жилин бедидип турары өөрүнчүг. Шериг
автораллиниң ажыдышкыны болгаш
хаашкыны республикага улуг байырлал
болуп эртип турары чоргааранчыг.

С.К. Шойгу сайыттап эгелээш, Тывага бир дугаар келгенде, чурттакчы чон-биле В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ужурашкан. Армия генералы хевин кедип алган, хэй орден-медальдарын хөрээнде астып алган сценаже үнүп кээрге, чыылган чон шимзэн-дааштыг магадап уткаанын сактып олур мен. Сергей Күжүгетович бижиирген: «Мынчаар чон мурнунче бир дугаар үнүп турарым бо: дүүн Красноярскиге, бөгүн силерниң мурнунарда» деп бижииргексеп, хүлүмзүрүг долган арын-шырайында өөрүшкү чайынналып түржүк.

Бір катал Күрүне Думазының депута-
ды Лариса Шойгу Тывага чедип келгеш,
парлалга конференцияы эрттирип тур-
да, журналист зш-өөрнүң өмүнээзинден
оон айтырган мен:

– Лариса Күжүгетовна, өг-бүлөгө бо айтырыгны сайгарып чугаалашканыңар чугаажок, камгалал сайыды эрге-дужаалды Сергей Күжүгетович канчаар хүлээп алган ирги?

– Сергей Күжүгетович ол томуй-лаашкынны дужаал кылдыр хүлээп алган. Ону чаңгыс чер-чурттугларыыс деткиир боор дээрзинге идегелим улуг. Бети кыды Тывадан шериг албаны эрттирип турар оолдар бүгү талазы-биле өскелерден бир баш ажыг болуру күнениң. Ынчангаш ажы-төлдү чагып-сургап көрүңер, камгалал сайыды чаңгыс чер-чурттуунга төлөпиг болзуннар деп күзээр-дир мен – дээр чораан.

Сергей Күжүгетович төрзөн Тывазы дээш кезээде сагыш аарып чоруурун билир бис. Театрга чон-биле ужуражыл-га үезинде мынча деп чугаалаан: «Мээң төрзөн Тывамда айыыл-халап болган дизе, бөмбүрзектиң кайы-даа булуңундан бир дугаарында ужугуп келир мен». А бир катап төп телевидениеге интер-вью үезинде ооң мындыг чугаазы база сагыжымга уттундурбас болуп арткан.

«Мээң Тывам, шынап-ла, ыдыктыг чер
9 балл күштүг чер шимчээшкенини»
соонда, амыр-тайбың артар ыдык
черни көрбээн мен». Ада-өгбелериң
оларның езу-чаңчылдарын хүндүлөп
чоруур киж и дээрзин ооң НТВ каналы
каш чыл бурунгаар берген интервьюзүң
га корреспондентиниң «Эң-не хүндүлөп
дөзексээрерң киж иңер кымыл? (Хү
ваш кумир?)» дээн айтырынга «Ачам
(И все-таки отец) деп ооң харыылаан
бадыткап турар.

Найысылал Кызылда «Сүбөдөй» спорт комплекси, Чадаанада спорт залы, Үстүү-Хүрээнің, Кызылда Президентинин кадет училищезинин тудуу, Алаш болгаш Бий-Хемни кежир көвүрүглернин тудуу, С.К. Шойгунун дорт деткимчези-биле туттунганын улус-чонуус шупту билер чоргаарланыр.

Чурттуң бир дугаар удуртукчузу – Президентини амы-хууда дыштандырылары-биле Сергей Шойгу каш-даа кататөрээн Тывазынга эккеп чораанын чоңуус билир. Ол аразында бистиң ТР-ини Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол улуг даргалары-биле чүгле ужуражып, балыктап дыштанырындан аңгыда ажыл-агыйжы айтырыгларны ала-чаргаар чугаалажып, сайгарып, шиитпирлелтурары чугаажок.

Бир катап даштыкы чурттуң кончу бай удуртукчузу Москвага Путин-биле ужуражылга үезинде «Ам кээримге кады аңнап, дыштаныр бис» дээрге, ВВ. Путин «Амылыг амытан өлүрбес кижи мен, чогум балыктаарыңга ынак мен» деп харыылаан. Аалчызы улаштыр «Россияда балыктыг черлер кайдал? Ам кээримге, кады балыктаалыңар» дээрге, харыызыңга Россияда эң балыктыг Т. черниң аразыңга «Тывада Хемчик хем» деп адаптарга, телевизор көрүп ора тура халып кээп, алгы-кышкылыг амырап турар звейик бис бе. Чурттуң бирги удуртукчузунуң Тываны ынчаар демделээни кандыг-даа рекламадан артык реклама — алдар, мактал-дыр.

Кызылда, Енисейнің оң талазында шериг хоорайның кайы хире дүрген тутунуп турарын кызылчылар-даа, ол-бо кожууннардан келгеннер-даа эскерип турар. А чеже хире ажылчын олуттары ол тургускан деп. Сибирьнің шериг округунун академиясында чеже тывалар өөренип кирген деп. Төөгүдө туруп көрбээн чүве-дир ол. Крым Россияже эглип келирге, оларның чурттакчыларында Сергей Күжүгетович бир улуг кудумчу хөй каът чуртталга бажыңнарын туттуруп берген. Крымчылар ону «Шойгунун кварталы» дээр. Сергей Күжүгетовичинин үлегер-чижээнге аныяк-өскөн өөренип турар, ынчангаш шериг албаны, шериг херээ бо хүнде хүндүткелдиг мергежилдер апарган. Тываның күрүне университетинде Шериг кафедрасы аяйтылган, дыка хөй тыва оолдарыыс дээди билигнің диплому-биле кады шериг билеттерни ап турар апарган.

Дайын-чааның оттары ында-мында кыптыгып турар нарын үеде улуг күрүнениң камгалалын хандыраар деп чүве амыр звес, ол хиреде хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуувус чай хос чок ажылдыг-даа болза, бодунуң ийи дактыр байырлалында: төрүттүнген хүнү май 21-де, 60 харлаан юбилейинде – 2015 чылда төрзэн Тывазынга уруу-биле кады кээп, өөрүшкүзүн чону-биле үлешкени төрөл чонунга канчаар-даа аажок улуг хүндүткел, мөгөйг-дир. Бис база чер-чуртувустуң алдарлыг оглунга харыы хүндүткелди көргүзүп чоруулунар.

Светлана БАЛЧЫР,
хоочүн журналист.

90 чылын байырлаан

ТӨӨГҮЛҮГ ДУС-ДАГ СУУРУМ

Элчей сиңген Өвүр черниң төөгүлүгү Дус-Даг сумузуңуң мугур 90 чыл болган байырлаан август 23, 24 хүннеринде эгелеп эрттирген. Бо чүүлдүн ичинде эрткен үеже хая көрнүп, Дус-Суурнуң чагырга даргазы албан-саламат Владимир Донгак ажылдап чыгып, сумунуң төөгүзүндөн эргелелинге арттырган кыска бижилгени таныштырдымыс:

1929 чылдың чайынында Дус-Даг суму Улаатайдан Чалааты чедир кончук девискээрлик Улуг-Хем кожуунуң кыс сумузу болуп тургустунган. Тал үстүндө «Оораш» деп черге черден ылгалдыг кылдыр ак өглерни аш, кырынга кызыл тукту аскаш, суму кылдыр бадылаан. 1929-1931 чылда баштайгы суму даргазынга Самбуу дьонич Донгакты томуйлаан.

1930 чылда араттар хуралдааш, суму-төөвүнүң турар черин өскерттип, амгы Дус-Даг суурнуң девискээринче черин дугуржуп, бадылаан. Баш-албан бажынын (көдээ совет) 1931 а араттарның күжү-биле тудуп, аңаа ул-Булуңну организаастап тургускан. Чылдың чайын Чоза девискээри и-Хөлге 2 улуг майгын тиккеш, 50 сургуулдарны хаара туткаш, чайлагазын ажиткан. Тюлюш Сагды деп уругларны өөредип турган.

1941 чылдың май айда ТАР-ның Бичел Президиумунуң доктаалы-биле Дус-Даг сумузу Улуг-Хем кожуундан ланып, чаа тургустунган Өвүр конуң сумузу болуп бактаап кирген. 1929 чылдан бээр бо үеге чедир Дус-Даг сумузу Тывада бир билдингир, раглыг, төөгүлүг кижилерниң чуртузун билер бис. Кайгамчыктыг чараш устуг, Ыдыктыг, дус шыгжамырыр дагыл чер болур.

Дус-Даг сумузуңуң 90 чылдаан байырынга Тываның Чазанын Баштыңының акчызы Аяс Мөңге, саң-хөө сайыдын Достай болгаш өске-даа удурткучулар аалдап четкеннер.

Байырлалга чыгып келген чонга Дус-Даг сумузуңа хурежир залды тудуп, и-биле ТР-ниң Спорт яамызының азындан улуг деткимче дугайында келир 2020 чылда культура одаан тып кылып, оруктарны экижидер и-биле ажылдарны чорударын алар дыңнаткан. Сумунуң чурттагы-биле ужуражып, оларга байыр арып, Дус-Дагның чону тура-соруктуу, нгаар көрүштүү, кызымаккайы-биле черлерден ылгалдыг дээрзин келген чылар демдеглээн.

Арт-сын ажыр орук-чирик муңгашталып, кыяр хары улуг хана тургуза бээр. агай ужул, чырыгы-даа өже бээр-дир,

ай чок ишке ында-хаая моондак болур.

ичалза-даа бистер черле торулбас бис,

инаныштыг, бүзүрелдиг, демниг чон бис.

өрзүн ынак Дус-Даавыс дээш, чуртувус дээш

өгеревис сайзыралче чүткүлдүг бис!»

и, одуругларны хары сөс ап, байыр

рген тус черниң чурттакчылары чу-ап турдулар.

сумунуң сайзыралы, хөгжүлдөзү

шоттарының күжү-биле ат-алдарлыг

леринге самбыраны, девип турар

ниң тураскаалын, ыраажылар, сы-

ылар, чогаалчыларга улуг дошпулу-

бичи мөгелерниң хурежи-биле байырлыг хемчеглер эгелээн. Сумунуң адресин чаартып кылганы, «Дус-Дагга ынак мен» деп тураскаалды, мани хүртүзүн, уруглар ойнаар шөлчүгөшти, стадионну септеселээни, кудумчуларның арыг-силини, чоннуң хүндүлээчелин байырлалда келген аалчылар болгаш ырак черде чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттуглары магадап ханмаан.

Байырлыг концертке Дус-Даг сумузуңуң чагырга даргазы Айдаш Донгак келген аалчыларга, сумунуң чурттакчыларынга байыр чедирип, өөрүп четтиргенин илереткен. Суму баштыгы Валерий Тюлюш Дус-Даг сумузуңуң төөгүзүн таныштырып, баштайгы удурткучулары, тудугжулары, эмчилери, башкыларының күш-ажылын демдегелеп таныштырган.

Дус-Дагның төлөптиглерин шаңнап-мактаан. Көдээ ажыл-агыйга хөй чылдарда үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш ТР-ниң Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле Айдыс-оол Даваевич Кууларны, Өөрүп четтиришкени бижии-биле Каадыр-оол Кертик-оолович Тежикти шаңнаан. Кады чурттааш, 50 чыл болган алдын кудазын эрттирген Петр Кудерекевич, Тамара Доржуевна Саттарга «Өг-бүлө, Ынакшыл болгаш шыңчы чорук» деп медальды тывыскан. Өвүр кожунуңуң Төлээлекчилер хуралының болгаш чагыргазының шаңналдары-биле сумунуң көдээ ажыл-ижи, амыдыралы дээш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдаан кижилерни база демдеглээн өөрүнчүг болган.

«Ыры-хөгжүм чаңгыландыр
дыңналып кээр
Ыраажылар, хөгжүмчүлөр
алгап-мактаан,
Чогаалчылар, хөмөйжилер
чурту болган
Чоргааралым, ынак чуртум
Дус-Даг суурум»

– деп, чарлакчы шүлүк аянында чараш сөстөр-биле концертти эгелээн. «Тооруктуг долгай таңдым» деп ырыны оожум бадыра бээрде, «Дустуң тывыжы» деп кыска көргүзүгнү бичии уруглар сеткилинден ойнап күүсеткеннер. Хандагайтының уругларның уран чүүл школазының башкыларының Элчей аттыг дириг-хөгжүм бөлүү база Тываның алдарлыг артизи Мерген Кууларның күүсеткен ырлары чоннуң хөөнүн көдүрүп, адыш часкаашкыннары динмиттелип турган.

Тыва кижии ижил төтпес аржаан суугуз
Улаатайым, Адарганым,
Талдыг-Чарыым,
Кайыын тура ады алгап, сураа үнген
Кара, Седип, Кара-Дуруг,
«Хайыраан бот»

– деп, чарлаан соонда, Виктор Көк-

оолдун шиизинден Караның моно-логун номчуптарга, карак чаштары бүлдедейнип турган.

Баштайгы хүнде Көндөй, Шолук ховуларынга болуп эрткен аът чарыжыга 200 хире малды шапкан. 2 харлыг аъттарның чарыжыга 5-ки черге Чаа-Суурдан Ай-Херел Туматтың доруг ады келген. 4-кү байзаже Дус-Дагдан Сылдыс Иргиттиң доруг малы, 3-кү шаңналга Чаа-Суурдан Шолбан Түлүштүн калдар ады, 2-ги черге Дус-Дагдан Чингис Кууларның калчан-шилги малы төлөптиг болган. 1-ги шаңналдыг байзаже Солчур сумуздан Александр Торлуктуң бора ады кирген. Аныяк 3-4 харлыг аъттар чарыжыга 5-ки черге Солчурдан Ооржак Аянчының, 4-кү шаңналга Дус-Дагдан Сылдыс Иргиттиң бора ады, 3-кү байзага Чаа-Суурдан Сыдым-оол Түлүштүн доруг малы, 2-ги

Оларның изиг, дүрген кашпагайы-биле хурежип турарын көөргө чоргааранчыын. Ада-иелери, акы-дуңмалары, төрөлдөргүлү, эш-өөрү шупту сагыш човап, «аарыкчылап» келген түңнелинде, Эрзин кожундан Калинин-оол Соруктуг шүглүп үнгөн. Үжүүрлөшкен мөге Чингис Куулар (Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Чимит Кууларның огу), 3-4-кү черлерни Айсан Кошкар-оол-биле Баазан-Доржу олар (Эрзин) үлөшкеннер.

64 улуг мөгениң хурежин чон четтикпейн манап турган. Чаас чаап турар-даа болза, байырлалга келген чон стадион долдур чыгып келген. Мөгелерни таныштырып, Тыва Республиканың «Күш-культураның болгаш спорттун тергини», кожун чергелиг Арзылаң мөге, Дус-Дагда спорт тренери Буян Дүвендей чарлакчылап, а Мерген Куулар мөгелерни алгап-мактап, көрүкчүлери хөөн кирирлап турган. Хүреш үезинде республика чергелиг Начын мөге Ким Седен-оолга Республиканың Арзылаң мөгези деп хүндүлүг атты тывысканынга чон өөрзүн. Байырлалда келген аалчылар, албан-организациялар ажылдакчылары, сумунуң доозукчулары, аңаа чурттап чораан ырак-чооктан келген чон деткичилеп, белеселээн сунуп, шаңналдарны тывыскан. Өске черде чурттап чоруур улуг назылыг хоочуннар, ада-иениң чуртун сактып келген улус солун болуушкуннары, сактыышкыннарын улуг өөрүшкү-биле сагыш-сеткилинден чугаалап турганнар.

Хүрешкен мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг оолдар, эзир девин тепкен мөгелер удурланыкчыларын ачыр-дачыр октажып келген түңнелинде, 4 мөге арткан. Дус-Даг бодунуң чаңгыс чер-чурттугларын бодааны-биле дөмей, мөгелер чурту деп чүүлдүң бадыткалы, 4 мөге шупту Дус-Дагдан болган. Кыргыс Каадыр биле Айдыс Монгуш 3-4-кү черни үлөшкеннер. Үжүүрлөшкен мөге кожунуңуң Начын мөгези Самир Седен-оол болган. Шүглүп үнгеш, мотоцикл-биле шаңнаткан мөге Тыва Республиканың Начын мөгези Алдын-Сай Одай болду. Шаңнал кирген мөгелерни база соодукчу, микроволновка, пылесостар-биле шаңнаан.

Хүреш доостурга, күштүг эрлер аразында даш көдүрер маргылдаа орайтап, караңгылай берзе-даа, уламчылаан. Аңаа ниитизи-биле 28 шыырак оолдар киришкен. 3-кү черге Дус-Дагдан Кежик Маадыр-оол, 2-ги шаңналды база-ла Дус-Дагдан Айдың Маадыр-оол ийи алышкылар хары угда алганнар. Эң-не күштүг болган тиилекчи Чаа-Суурдан Сай-Херел Тюлюш болган. Тиилекчилерге хөй болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

90 чыл болган Дус-Дагның байырла-лында сумунуң чагыргазы, чурттакчы чону, албан-организациялар ажылдакчылары келген аалчыларны чылыг-чымчак уткуп хүлээп алган. «Дус-Даг ортумак школазын доосканнар, сумуда чурттап чоруур болгаш өске-даа черде ажылдап-чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттуглары-биле байырлалды онзагай чараш эрттирип алырынга дузалашкан. Ол ышкаш шаңнал-мактал тыпсыр белектер садып алыры-биле, чараш тураскаалдар тургузарынга, оюн-тоглааны, маргылдааларны организаасташкан, концертти эрттиришкен кижилер улуг деткимчезин көргүскен. Чазак-чагыргадан келген удурткучуларга, чонувуска, аалчылары-выска, эш-өөрүвүске, дөргүл-төрөлдөргүсүке четтиргенивисти улуу-биле илереттис!» деп, сумунуң Баштыгы Валерий Минчей-оолович, чагырга даргазы Айдаш Эрес-оолович илереткээнер.

Айдысмаа МААДЫР-ООЛ,
«Өвүр черде» солунуң редактору.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының депутаттарына кандидаттарның соңгулда мурнунуң агитация материалдары (халас үндезинге)

№13
«КЫЗЫЛСКИЙ»
чагыс-мандаттыг
соңгулда округу

Елена ХОВАЛЫГ
Хөгжүлдүн командасы дээш тыва дээш!

ЕДИНАЯ РОССИЯ

2019 ЧЫЛДЫН СЕНТЯБРЫНЫҢ 8
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ
(ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ)
III-КУ ЧЫЫЖЫНЫҢ
ДЕПУТАТАРЫНЫҢ
СОҢГУЛДАРЫ

**КУШ-АЖЫЛЧЫ
КИЖИНИҢ
ЭРГЕЛЕРИН
КАМГАЛААР БИС**

**ГРИГОРИЙ ШУЛБЕН-ОЛОВИЧ
ООРЖАК**
соңгулда округу № 1

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының депутатының кандидатына бүрүткеткен кандидаттарның соңгулда мурнуу чарында агитация материалдарын халас үндезинге «Шын» солунга парлаары (кандидат бүрүзүңге 94 см²)

Даң-зыда дугаары	Округ-тун дугаары	Бүрүткеткен кандидаттың фамилиясы, ады, адазының ады	Агитация материалын парлаарының хүнү
1	2	Монгуш Монгун-оол Сынаевич	2019 ч. август 20
2	3	Балчий-оол Борис Константинович	2019 ч. август 31
3	4	Федотов Яков Владимирович	2019 ч. август 27
4	5	Дартай-оол Николай Иванович	2019 ч. сентябрь 5
5	8	Базыр-оол Чечена Чигжитовна	2019 ч. сентябрь 3
6	8	Салчак Сергей Сээ-Сюрюнович	2019 ч. август 22
7	8	Салчак Юрий Шыдыраевич	2019 ч. август 31
8	9	Яндай-оол Темир Вячеславович	2019 ч. сентябрь 3
9	12	Дотпе Радик Кызыл-оолович	2019 ч. август 24
10	12	Хомушка Людмила Капсыл-ооловна	2019 ч. август 20
11	13	Серен-Хуурак Владимир Доржувич	2019 ч. август 29
12	16	Чангы-оол Олег Санхоевич	2019 ч. август 24
13	16	Эренчин Олег Викторович	2019 ч. август 29

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришкени

Көк-оол Байыр-оолович САЛЧАКТЫҢ 70 харлаан юбилейи-биле «Шынның» хоочун бижикчизинге, «Ужурлуг-ла уг-баялар», «Чонум — чоорган», «Чечен сөстүң чаякчылары» деп номнарның авторунга солунуң ажылдакчыларының болгаш хей санныг номчукчуларының мурнундан изиг байыр чедиришсаан, чогадыкчы чедиришкениннерни, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күздөдүс!

«Шын» солунуң коллективи.

г. Киров

ВИКТОРИЯ
МЕХОВОЙ Салон

ШУБЫ НОРКА, СУРОК, БОБР
МУТОН, ЛИСА, КРОЛИК
МУЖСКИЕ ШУБЫ, ПАЛЬТО
КРЕДИТ И РАССРОЧКА**

vk.com/viktoriamexa

23 - 24 августа - п.г.т. Каа-Хем
ЦК им.С.Базыр-Оола

25 - 26 августа - п.Сукпак
ЦК, ул.Фрунзе, 1а

27-28-29 августа - г.Кызыл
Центр Русской Культуры

ТЕПЕРЬ ВСЕ
ШУБЫ
НА ОДНОЙ
ВЫСТАВКЕ

ГАРАНТИЯ 2 ГОДА!

**В ООО "ЭНЕРГОСТРОЙ" срочно
требуются бригады штукатуров-
маляров, плиточники. тел.: 4-85-29**

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 12100 экз.
Үндүрүлгөң тиражи: 4000

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Редактор — 2-01-35.
Редакторнуң оралакчысы М.О. Ондар — 2-17-91.
Реклама, чарлал килдизи (С.С. Кужурет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг болгаш социал айтырыглар (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Ч. Чамзырын, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б. Түлүш, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян, корр. А.А. Монгуш).
Очулга (А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагбы).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Государственное автономное учреждение
Республики Тыва "Издательский дом
"Тыва-медиагрупп".

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырыга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаннун Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлааттынган материалдарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып
болур. Айтыткан саннары болгаш еске-даа фактылары
дынчадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлапгажа дужааганы: график езугаар — 18.00,
херек кырында — 19.30. Солун келбейн барганда, 2-18-10
телефонче долгаар.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва посту-
пило заявление от гр. Российской Федерации
Дамчай Радий Байыр-ооловича о предостав-
лении земельного участка в аренду на 49 лет
из земель сельскохозяйственного назначения
— выращивание зерновых и иных сельско-
хозяйственных культур, расположенного по
адресу: Российская Федерация, Республика
Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Талдыг с
общей площадью 94368 кв. м. с кадастровым
№ 17:14:0202001:213 (Постановление об ут-
верждении схемы расположения земельного
участка на кадастровом плане территории от
01.07.2019г. № 337).

Лицам, заинтересованным в предостав-
лении данного участка, в течение тридцати
дней со дня опубликования и размещения
необходимо подать письменное заявление,
также для ознакомления со схемой распо-
ложения земельного участка по адресу: 668221,
Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с.
Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и
имущественным отношениям администрации
Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.
Дата окончания приема заявлений:
20.09.2019г.

Администрация муниципального
района Чаа-Хольский кожуун
Республики Тыва.

В администрацию муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва посту-
пило заявление от гр. Российской Федерации
Опул Омак Константиновича о предостав-
лении земельного участка в аренду на 49 лет
из земель сельскохозяйственного назначения
— выращивание зерновых и иных сельско-
хозяйственных культур, расположенного по адресу:
Российская Федерация, Республика Тыва,
Чаа-Хольский район, местечко Идик-Аскан с
общей площадью 100000 кв. м. с кадастровым
№17:14:0000000:238 (Постановление об ут-

верждении схемы расположения земельного
участка на кадастровом плане территории от
29.07.2019г. № 356).

Лицам, заинтересованным в предостав-
лении данного участка, в течение тридцати
дней со дня опубликования и размещения
необходимо подать письменное заявление,
также для ознакомления со схемой распо-
ложения земельного участка по адресу: 668221,
Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с.
Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и
имущественным отношениям администрации
Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.
Дата окончания приема заявлений:
20.09.2019г.

Администрация муниципального
района Чаа-Хольский кожуун
Республики Тыва.

Администрация Каа-Хемского района
информирует о предоставлении в аренду
земельного участка с кадастровым номером
17:04:1601001:366, из земель сельско-
хозяйственного назначения расположенного по адре-
су: Российская Федерация, Республика Тыва,
Каа-Хемский район, с. Усть-Бурен, местечко
«Варнаев ключ-сухой Лог», общей площадью
185011 кв.м., с разрешенным использованием
сельскохозяйственное использование.

Заинтересованные в предоставлении
земельного участка граждане вправе подать
заявление о намерении участвовать в аукционе
на право заключения договора аренды в тече-
ние 30 календарных дней с даты опубликования
настоящего объявления по адресу: Республика
Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул.
Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг
с 9.00 часов до 15.00 часов администрация
Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела
по управлению имуществом
и земельным ресурсам
строительству и контролю Олет А.А.

Утерянный аттестат о среднем общем образовании № 1724002115863, выданный от 24 июня
2016 году МБОУ Хор-Тайгинской СОШ с. Ишкин Сүт-Хольского кожууна Республики Тыва на имя
Монгуш Орлаана Монгун-ооловны, считать НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ.